

"זכרו תורת משה עבדי"¹

יהודה קופרמן

מבוא

בציווי אחרון זה של הנביא מלאכי, מאחרוני נביאי ישראל, נפרד הנביא מאתנו. זהו ה"אפיקומן" ההלכתי שלו, כאשר מיד אחריו הוא רושם בנבואה לדורות, במדרגה של הנביאים אשר דבריהם זכו להיכתב בספרי הנביאים, על אודות "והשיב לב על בנים..." וגו'. וכך מעיר מהר"י קרא: "אמר להם מלאכי לישראל מכאן ואילך לא יהיה לכם נביאים שמוכיחים אתכם, כי בימיו פסקה נבואה לישראל, אבל 'זכרו תורת משה עבדי', ובשביל זה תקרב את הגאולה"².

ציווי זה של אחרון נביאי ישראל נראה כולו תמוה ביותר.³ האם במעמד הר סיני ציווה אותנו הקב"ה "חוקים ומשפטים" של "תורת משה עבדי"?⁴ וכי לא היה צריך הנביא לכתוב: "זכרו תורת ה' אשר צוה – ציויתי את משה עבדי בחורב על כל ישראל חוקים ומשפטים"! וכי הקב"ה ציווה⁵ בסיני שנשמור את "תורת משה"?! הלא משה רבנו הוא השליח⁶ אשר באמצעותו הועברה תורת ה' לישראל – כלליה, דקדוקיה ופרטיה! זאת ועוד, לא מצינו בלשון התורה את הביטוי "אלוקי משה" כשם שמצינו אצל האבות הקדושים, והדבר יובן על פי שיטת בעל "משך חכמה"⁷ המבאר כי אומרים "אלוקי" אצל אדם אשר אצלו נתחדשה מצווה ממצוות התורה.⁸ לפי זה אפשר לומר שמשה רבנו לא נצטווה הוא במצוות,⁹ אלא בני ישראל הם אשר נצטוו בתרי"ג מצוות על ידי משה רבנו. זאת כלשון הרמב"ם: "עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו, והרמב"ם לא כתב "ונצטווה בשאר המצוות" כשם שכתב (הל' מלכים ט, א) "על ששה דברים נצטווה אדם הראשון... אברהם נצטווה יתר על אלו במילה..."¹⁰.

1 מלאכי ג, כב.

2 זוהי סמיכות הפרשיות בין "זכרו" (פסוק כב) לבין "הנה אנכי שולח לכם" (פסוק כג).

3 ותמיהני שלא מצאנו בין המפרשים אשר עמדו על התמיהה שלנו.

4 וזה לשון הפסוק: "זכרו תורת משה עבדי אשר ציויתי אותו בהרב על כל ישראל חוקים ומשפטים".

5 כאילו לומר שהוא אימץ ואישר ואשרר.

6 "סרסור" בלשון חז"ל.

7 שמות ג, ו ד"ה אלוקי אביך, אלוקי אברהם וכו' (ועיין להלן לשון הרמב"ם, הלכות מלכים ט, א).

8 כגון אברהם שנצטווה במילה – עיין שם נועם לשונו כאשר מפרש "אלוקי אביך" על עמרם אבי משה (עיין בהרחבה בפירושו לספר "משך חכמה" על התורה, ירושלים תשנ"ט).

9 לעומת אביו עמרם, שבלשון הרמב"ם נצטווה במצוות "יתירות" (עיין שם בבאורנו הערה 2 בהרחבה).

10 בדרך שונה יפרש הרא"ם מדוע רק אצל האבות מצינו "אלוקי" ולא אצל משה רבנו, וזה לשונו (בראשית יב, ב ד"ה זהו שאומרים אלוקי אברהם): "ונראה לי שכך פירושו: משום דאין הקב"ה מייחד את שמו על היחיד אלא על האומה... לפיכך פירשו (פסחים ק"ז, ב) 'ואעשך לגוי גדול' שתיחשב כאומה עד שאיחד שמי עליך שיאמרו 'אלוקי אברהם'...". כלומר, היסוד לניסוח רבותינו בתפילת שמונה עשרה ("אלוקי") הוא בפסוק זה המלמד שלכל אחד מן האבות יש דין ומעמד של אומה ולא לכל יחיד (עיין שם בהמשך אצל "אלוקי אליהו" ו"אלוקי דוד אביך"). נראה לומר שדברי

אם כן, הדרה קושיא לדוכתה – למה הנביא, בשם ה', קורא לחמישה חומשי תורה בשם "תורת משה"?¹¹ ונראה כי אמנם כן, והיא הנותנת, שמשה רבנו חולל שינויים מהותיים ביותר בטקסט של חמישה חומשי תורה, אותם שינויים שקיבלו את אישורו ואת אשרורו של הקב"ה, כאשר הכתיב למשה¹² את חמישה חומשי תורה.¹³ ומצינו כי בשלושה תחומים שונים תרם משה רבנו תרומה ייחודית ואישית לטקסט של תורתנו הקדושה, אותן התרומות אשר, כאמור, אושרו מפי הקב"ה. ואלו הן "תורת משה" אחת לאחת למצוא חשבון.

חידוש אחת מ"ג המידות (קל וחומר) שהתורה נדרשת בהן

מסכת שבת דף פז, א:

דתניא: ג' דברים עשה משה מדעתו והסכים הקב"ה עמו, הוסיף יום אחד מדעתו, ופירש מן האישה ושבר את הלוחות. הוסיף יום אחד מדעתו, מאי דריש? (שמות יט, י, וקדשתם) היום ומחר – היום כמחר, מה מחר לילו עמו,¹⁴ אף היום לילו עמו.¹⁵ ולילה דהאידינא נפקא ליה,¹⁶ שמע מינה תרי יומי לבר מהאידינא, ומנלן דהסכים הקב"ה על ידו? דלא שריה שכינה עד צפרא דשבתא.¹⁷

ומוסיפה הגמרא (שבת שם):

"ופירש מן האישה".¹⁸ מאי דרש? נשא קל וחומר בעצמו, אמר, ומה ישראל שלא דברה שכינה עמהם?

הרא"ם תואמים את היסוד הידוע לנו בהרחבה מהרמב"ן בסוגיית "מה שאירע לאבות אירע לבנים", מה שאירע לאבות כבר אירע לבנים, באשר לאבות יש דין עם ישראל בזעיר אנפין. הם אינם רק "מייצגים" את האומה, אלא הם הם האומה עצמה. לא כך אצל משה רבנו. אמנם אין האומה הזאת אומה כי אם על ידי התורה (רס"ג), אולם כאמור, משה היה השליח שהעביר אליהם את תורת ה', ולעומת משה רבנו האבות הקדושים הם הם אשר יצרו את האומה, ואת האומה אשר בגלל יצירת האבות הכריזו "נעשה ונשמע" – לתורת ה' אשר תימסר להם על ידי משה רבנו. ועיין בהרחבה בספרנו "לפשוטו של מקרא" (ירושלים תשמ"א, מדור א פרק 5 [ג], מגילת החתימה היא חומש דברים הוא "ספר תורת משה"), שם הבאנו בין היתר את דברי ה"משך חכמה" ש"ספר תורת משה" אצל הנביאים פירושו חומש דברים, אולם אין בזה כדי לסייע בפתרון הבעיה שהעלינו כאן, באשר אין מקום לומר שהנביא האחרון מצווה שנשמור רק את חומש דברים! ועיין להלן בפרק השלישי מדוע קראו הנביאים לחומש דברים בשם "ספר תורת משה", והקשר בין זה ובין פתרון הבעיה שאנו עוסקים בה.

11 "מפיו של הקב"ה לאוזנו של משה" (לשון הרמב"ן בהקדמה לתורה).

12 רמב"ן שם: "זה אמת וברור כי כל התורה כולה – מ'בראשית' עד 'לעיני כל ישראל' הגיע מפיו...". דברים אלה של הרמב"ן מהווים הגדרה ברורה למושג "תורה מן השמים", כאשר הרמב"ם קבע בעקבות חז"ל (משנה ריש פרק חלק) שהמפור בה (אפילו בתיבה אחת) אין לו חלק לעולם הבא (הלכות תשובה פרק ג הלכה ח). ועיין בפרקי המבוא שכתבנו לפירושו לספר "משך חכמה" על התורה (לעיל, הערה 8) פרק 1, שם הראינו כי בדרך כלל הלשון "תורה מן השמים" מתייחס לתורה שבכתב ואילו הלשון "תורה מסיני" מתייחס לתורה שבעל פה. יצוין כי לפי שיטת חז"ל (גיטין ס, א) "מגילה מגילה ניתנה"; אמנם הייתה הכתבה כמשך ארבעים שנות תקופת המדבר (לפחות בשלושה מקומות שונים: הר סיני, אהל מועד, ערבות מואב), אולם בהכתבה של "ספר תורה הזה" שעליו נצטווה משה ב'ושתתם אותו בצד ארון ברית ה' " (דברים לא, כו) הוכנסו בידי הקב"ה שינויים קלים במגילות הראשונות. להן היה דין "קדושת תורה", ובסוף התקופה השתנה דינן לדין "קדושת ספר תורה" (עיין בספרנו "לפשוטו של מקרא" מדור א פרק 5 [ג] בהרחבה, ועיין גם בספרנו "קדושת פשוטו של מקרא" [ירושלים תשס"ט] פרשת דברים).

13 "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד".

14 רש"י: צריך להיות לילו עמו, והא לא אפשר.

15 שהיה ה' דבר עמו בבוקר, כאשר הלילה שעבר כבר אינו בחשבון של "היום ומחר".

16 על פי שיטתם או קבלתם שמתן תורה היה בשבת. בסוף המאמר נשוב לדון בהיקף זה שלמד משה מעצמו.

17 רש"י: לגמרי לאחור מתן תורה. מיד משפירש עם חבריו, שוב לא חזר לתשמיש.

אלא שעה אחת וקבע להם זמן¹⁹ אמרה תורה "והיו נכונים וגו' אל תגשו"²⁰, אני שכל שעה ושעה שכינה מדברת עימי, ואינו קובע לי זמן²¹ – על אחת כמה וכמה. ומגלן דהסכים הקב"ה על ידו? דכתיב (דברים ה, כו) "לך אמור להם שובו לכם לאהליכם"²² וכתיב בתריה (שם שם פסוק כז) "ואתה פה עמוד עמדי". ומקשים התוספות (ד"ה ומה ישראל וכו'): "ואם תאמר, מאי שאמר שפירש מדעתו, דאורייתא הוא, דקל וחומר ניתן להידרש! ויש לומר דלא הוי קל וחומר גמור, דשאני התם משום עשרת הדברות"²³. נראה שהפירוש הפשוט בדברי הגמרא הוא שהזימה ללימוד הקל וחומר מבית מדרשו של משה יצאה. נכון הדבר שלקל וחומר יש תוקף דאורייתא, אבל כידוע ייתכן שהקל וחומר יידחה (פירכא) על ידי סברה מחד גיסא (כלומר שהקל אינו כה קל או החומר אינו כה חמור) או על ידי "תלמוד לומר" מאידך גיסא, דהיינו מקרא מלא השולל את הקל וחומר, אף על פי שבדיני קל וחומר הוא לגיטימי ומוצדק. לפי זה יהיה הפירוש הפשוט בגמרא שמשעה הציע את לימוד הקל וחומר, אותו קל וחומר ומסקנתו שלא למד ממנו יתברך, והקב"ה "הסכים", כלומר אישר שלא רק שאין בעיה לימודית בקל וחומר, אלא שאין "תלמוד לומר" אשר ישמש כדחיית הקל וחומר.²⁴

אולם בין בעלי התוספות מצינו אצל רבנו תם תפיסה אחרת לגמרי בהבנת ה"מעצמו" של משה רבנו, וזה לשונו:²⁵

רבי עקיבא אומר, שלושה דברים עשה משה מדעתו וכו' פירש מן האשה, כיון שציוה הקב"ה לפרוש מן האשה נתן דעתו שלא לשוב אליה עוד. "מדעתו", פירושו שנתן בדעתו לדרוש קל וחומר והיקישא²⁶ קודם שלא נאמרו לו בסיני. "והסכים הקב"ה על ידו" – לדרוש כמותו.

עולם גדול של לימוד חדש פותח לפנינו רבנו תם. לא שהסכים הקב"ה לתוכן הקל וחומר שהציע משה. הקב"ה טרם לימד את משה רבנו שקל וחומר היא אחת מן המידות שהתורה תידרש בהן.²⁷ הרי לפי מספר המגילות שהקב"ה יכתוב למשה, כך ייקבע סופית מספר המידות אשר באמצעותן יידרש הטקסט, כחלק מהותי מנצחיות התורה.²⁸ אילו נגמר הטקסט של התורה ב"אלה" השנייה, כלומר סוף חומש ויקרא,²⁹

19 רש"י: אימתי ידבר עמהם.

20 רש"י: ופרשו מנשותיהם.

21 רש"י: לדיבורו, שאוכל לפרוש קודם לכן.

22 רש"י: להתיר נשותיכם לתשמיש שאסרתי לכם.

23 ואמנם קצת קשה על התוספות מזה שהקושיה והתירוץ מבית מדרשם יצאו, ואילו אצל חז"ל עצמם לא מצינו כל התייחסות לשאלה כה עקרונית ויסודית.

24 יצוין כי בשלב זה של קבלת התורה, הטקסט היחיד שהיה למשה היה אולי "המגילה" הראשונה מבראשית ועד למתן תורה. לפי זה, רוב הטקסט של התורה שממנו אפשר היה למצוא אולי "תלמוד לומר" לקל וחומר – אינו ידוע למשה. לכן הצעתו הייתה "מעצמו". אולם היה צורך ב"הסכים הקב"ה", כי הוא יתברך, ורק הוא, יודע על הטקסטים האמורים להיות מוכתבים למשה בהמשך נתינת ה"מגילות" הבאות.

25 ספר הישר, סימן רסח (שבת פז, א, סימן ריב).

26 אשר על פיו הוסיף יום אחד מדעתו.

27 דייקנו "תידרש" ולא "נדרשת" שהרי בשלב זה של קבלת התורה אין זה ברור כלל כמה ומהן המידות שבהן תידרש התורה, כלומר, יידרש הטקסט.

28 ושמועתי מפי חכם אחד שזה פירוש הלשון בסוגיית תנורו של עכנאי, שהקב"ה אמר "נצחוני בני". לא לפי הפירוש המקובל שהם ניצחו את (כלומר, התגברו על) ה', אלא שבמה שנקבע עם על ידי חז"ל, בעקבות "לא בשמים היא", נתנו נצח לתורה!

29 כאמור, שם דרשו חז"ל שמכאן לומדים שאין הנביא רשאי לחדש דבר מעתה.

יש להניח שמספר המידות היה שונה מ"ג, ואולי גם תוכן המידות היה שונה. וראו נא דבר פלא! דווקא הקל וחומר היא מידה הכתובה בתורה שבכתב, ומקורה בחומש במדבר (יב, יד) בסוגיית "ואביה ירוק ירק בפניה הלא תכלם שבעת ימים". זהו טקסט בריחוק שני חומשים שלמים מפרשת מתן תורה. זאת ועוד! "הסכים הקב"ה" כתוב לא בחומש שמות, אלא דווקא בפרשת ואתחנן – אחרי הטקסט (במדבר) אשר ממנו לומדים מדאורייתא כי קל וחומר תקף כמידה שהתורה נדרשת בה.³⁰ זאת ועוד! הקב"ה לימד שאפשר ללמוד את התורה על ידי קל וחומר דווקא בזיקה לאותו סיפור אשר בו היה ערעור על מעמדו המיוחד והייחודי של אדון הנביאים.³¹ דווקא במסגרת סיפור המאורע הוא מנסחת התורה את הניסוח אשר באמצעותו מבדילים בין משה ובין שאר כל הנביאים מראשית האנושות עד אחרית הימים, והוא "פה אל פה אדבר בו".³² הרי זה כאילו אמר ה' אל אהרן ומרים, לאחר שערערו על מעמדו ודרגתו של משה – "ראו נא מי זה משה! הרי הוא זכה לחדש מידה אשר באמצעותה ניתן מעתה לדרוש את כל התורה כולה. אתם, הרי, לא יכולתם לדעת את סיבת פרישתו מאשתו, משום שאין בכוחכם לחדש מידות שתורתית תיידרש בהן!" לפי זה מובן המשך הגמרא בשבת: "ואית דאמרי 'פה אל פה אדבר בו'". כלומר, ההסכמה לחידוש משה היא בעצם הסיפור "ותדבר מרים ואהרן", כי שם הקב"ה בעצמו לימד הלכה על ידי קל וחומר.

לפי פירוש זה של רבנו תם נמצאנו מבינים אל נכון את הדבר השלישי שעשה משה "מעצמו", והוא שבירת הלוחות (שבת פז, א):

מאי דריש? אמר, ומה פסח שהוא אחד מתרי"ג מצוות,³³ אמרה תורה³⁴ "וכל בן נכר לא יאכל בו", התורה כולה כאן וישראל מומרים, על אחת כמה וכמה! ומגלן דהסכים הקב"ה על ידו? שנאמר (שמות לד, א; וכן דברים י, ב) "אשר שברת", ואמר ריש לקיש – יישר כוחך ששברת.³⁵

גם כאן משתמש משה רבנו בקל וחומר לפני שניתן, כך ששוב היה זה "מדעתו" והיה צורך שיסכים הקב"ה

30 ואין להקשות מעשרה קל וחומר שבתורה, כי שם אין מדובר על לימוד דאורייתא על ידי קל וחומר.

31 "הלא גם בנו דבר ה' – ולא "הלא גם אלינו".

32 זאת לעומת "גם בנו דבר" ולעומת "פנים בפנים דבר ה' עמכם בהר מתוך האש" (דברים ה, ד), שהיא דרגה מיוחדת של קבלת דבר ה' בהקין (לעומת כל שאר הנביאים אשר קיבלו נבואה במראה הנבואה בהעדר השליטה באבריהם). זוהי דרגת בני ישראל בסני בשמעם את שני הדיברות הראשונים מפי הגבורה (על פי הספורנו – אולי בעקבות רבנו בחיי – לשמות יט, ט ד"ה הנני בא אליך בעב הענן, עיין שם בביאורנו בהרחבה). הרי לפנינו שלוש דרגות של נביאים: (א) "בחלום אדבר בו"; (ב) "פנים בפנים"; (ג) "פה אל פה אדבר בו" או "פנים אל פנים" (דברים לד, ז).

33 יצוין כי על יסוד ביטוי זה ("אחד מתרי"ג מצוות"), וביטויים דומים, הגיע הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות של הרמב"ם למסקנה כי המספר תרי"ג הוא מוסכם [בלעז: קונצנוס] אצל חז"ל, לכן נכנס בעובי הקורה במחלוקת שבין הרמב"ם ובין הבה"ג.

34 שמות יב, מג – פסוק ב"מגילה" הראשונה שאולי הייתה כבר בידיו של משה רבנו. עיין רש"י לשמות כד, ד ד"ה ויכתב משה: "מבראשית עד מתן תורה, וכתב מצוות שנצטוו במרה".

35 אין כאן המקום לעסוק בשיטת פרשנותא רש"י אשר "דחה" את הפירוש הזה של ריש לקיש ולא הביא במקומו הטבעי (או בשמות לד או בדברים ז). רש"י כאילו "שלף" אותו ו"השתילו" במקום הרחוק מ"פשוטו של מקרא או אגדה המיישבת דברי הכתוב דבר דבור על אופניו", בפירוש הכתוב (דברים לד, יב ד"ה לעיני כל ישראל). זהו הרש"י האחרון בחמישה חומשי תורה, זהו ה"אפיקומן" ("שירת הברבור" במושגי הספרות), המעם שביקש להשאיר בפניו. רש"י דילג על הצורך לפרש את ה"יישר כוחך" בפרשת כי תשא, ובחזרה בפרשת ראה, ובצורה די מלאכותית ("לעיני כל ישראל – ואשברם לעיניכם") קבע לו מקום בסוף פירושו לתורה. כשם שיש לדון על הבחירה המיוחדת של רש"י בדיבור המתחיל שבראש כל חומש, כך צריך להבין אל נכון את בחירתו לפירוש סוף כל התורה כולה, כאשר דווקא כאן נטה מדרכו בעניין פשוטו של מקרא! ועיין בזה בהרחבה בספרנו "קדושת פשוטו של מקרא", פרשת וזאת הברכה.

על ידו, כמבואר לעיל.

ובלי שראה את ספר הישר כיוון לדעתו הגאון רבי מאיר פונר בהקדמה שכתב לפירושו "בית מאיר" על שלחן ערוך אבן העזר, וזה לשונו:

ובתוך כדי דיבור אמר רבי מורי, מה קשה לתוספות,³⁶ הא ראיתי בתורת כהנים: מדין קל וחומר כיצד? "ויאמר ה' אל משה ואביה ירוק ירק בפניה, הלא תכלם שבעת ימים", קל וחומר לשכינה י"ד יום. והביא המידת אהרן, פירוש רש"י "מקל וחומר כיצד" – מנין שהתורה ניתנת לידרש בקל וחומר (עכ"ל רש"י)... הרי שטרם שנאמר זה³⁷ לא ידענו שהתורה ניתנת להדרש בקל וחומר. נמצא כשפירש מן האשה ושרר את הלוחות שהיה שנה מקודם,³⁸ היה משה רבינו דן בקל וחומר מדעת עצמו, והיינו (בלשון חז"ל) "מדעתו".

בעקבות רבנו תם ורבי מאיר פונר מפרש ה"משך חכמה" (ויקרא י, טז ד"ה והנה שורף) את התגובה של משה רבנו להסברו של אהרן אחיו בשאלת (פסוק יז) "מדוע לא אכלתם את החטאת במקום הקודש"?! (פסוק יח), "אכול תאכלו אותה כאשר צויתי", ותשובת אהרן לא בוששה לבוא (פסוק יט): "הן היום הקריבו את חטאתם ואת עולתם לפני ה' ותקראנה אותי כאלה, הייטב בעיני ה'!" והודיית משה "וישמע משה וייטב בעיניו".³⁹ וזה לשון ה"משך חכמה":

ומנא יליף?⁴⁰ מקל וחומר דמעשר.⁴¹ וזה שאמר (פסוק כ) "וישמע משה וייטב בעיניו", על דרך (משלי כג, טו) "בני אם חכם לבך ישמח לבי גם אני". דמידת קל וחומר היה משה הראשון שדן קל וחומר מעצמו, "מה ישראל... אני שכל שעה ושעה שכינה מדברת עמי ואינו קובע לי זמן, על אחת כמה וכמה".

כלומר, תשובת אהרן והצדקת מעשיו, הבנויות על לימוד קל וחומר, מצאו חן ("וייטב") בעיני משה, דווקא משום שהוא זה אשר חידש את האפשרות לדרוש תורה על ידי קל וחומר! ויש כאן מקום להעיר: דווקא בנקודה זאת של קל וחומר, אותה נקודה שהקב"ה אישר ("ואביה ירוק ירק בפניה") ובה הצדיק למפרע את פעולתו החריגה של משה, היא אשר שימשה עתה בסיס לפעולה חריגה מצד אהרן נגד דעתו של משה! ובה הגענו להבנה עמוקה יותר ב"הודה ולא בוש לומר לא שמעתי". כי לא רק שמשה "שמע" שאפשר ללמוד קל וחומר, אלא הוא זה אשר חידש שכך לומדים תורה. והנה, במקום שכולו חידושו של משה לימד אחיו נגד דעתו, ובכל זאת "הודה ולא בוש לומר לא שמעתי".

לפי שיטה זאת של רבנו תם (וההולכים בעקבותיו) נמצאנו למדים שלמשה רבנו הייתה "השפעה", דהיינו חלק ברור, בעצם קביעת הטקסט של חמישה חומשי תורה, הא כיצד? הרי, כאמור, ישנן שתי דרכים כיצד לדחות קל וחומר: א. להוכיח שהקל אינו קל כפי שחשבנו או שהחומר אינו כה חומר כפי שחשבנו; ב. על ידי "תלמוד לומר" (ת"ל), כלומר, אמנם הקל וחומר עומד בכל הדרישות של "קל" ושל "חומר" אולם אין לדרוש אותו משום שהקב"ה בפירוש דחה את המסקנה אל ידי טקסט מהתורה אשר נועד, בין היתר,

36 שהקשו לעיל בעניין קל וחומר ובעניין ההיקש.

37 הלימוד של "ואביה ירוק ירק בפניה".

38 כלומר, שנה לפני פרשת "ותדבר מרים ואהרן", וכפי שציינו שני חומשים לפני כן בטקסט של התורה, כאשר הייתה בידי משה לכל היותר ה"מגילה" הראשונה.

39 רש"י: הודה ולא בוש לומר לא שמעתי (בין אם נפרש "בוש" מלשון בוש, בין אם נפרש מלשון "בושש").

40 אהרן שהיה אסור לו לאכול מן החטאת באנינות.

41 "לא אכלתי באני ממנו" (דברים כו, יד).

לשמש "פירכא" לקל וחומר. נמצאנו למדים, אפוא, שכל אותם ה"תלמוד לומר" הפזורים-שזורים בטקסט של התורה לא היו כתובים כלל (או היו כתובים בדרך אחרת) לולא האפשרות לדרוש את הטקסט על ידי מידה זאת של קל וחומר שחידש משה רבנו. היא "תורת משה"!

חידוש מצווה בתורה

נעבור לראות כיצד עלה בידו של משה רבנו לחדש מצווה חדשה בתרי"ג – אותה מצווה אשר לולא משה לא הייתה ניתנת כלל, או הייתה ניתנת במסגרת תורה שבעל פה, ללא יסוד בטקסט של התורה או זיקה אליו.⁴²

שמות רבה פרשה מג סעיף ה ד"ה ויחל משה:⁴³

מהו כן? א"ר ברכיה בשם ר' חלבו בשם ר' יצחק, שהתיר נדרו של יוצרו. כיצד? אלא בשעה שעשו ישראל את העגל, עמד משה מפייס האלקים שימחול להם. אמר האלקים; משה! כבר נשבעתי "זוכח לאלהים יחרם" (שמות כב, ט), ודבר שבועה שיצאה מפי איני מחזירה. אמר משה: רבון העולמים! ולא נתת לי הפרה של נדרים, ואמרת (במדבר ל, ג) "איש כי ידור נדר לה' או השבע" שבועה לאסור אסר על נפשו לא יחל דברו" – הוא אינו מוחל, אבל חכם מחל את נדרו בעת שישאל עליו,⁴⁵ שכל זקן שמורה הוראה, אם ירצה שיקבלו אחרים הוראתו, צריך הוא לקיימה תחילה. ואתה ציויתני⁴⁶ על הפרת נדרים, דין הוא שתתיר את נדרך כאשר ציויתנו להתיר לאחרים. מיד נתעמף בטליתו וישב לו כוקן, והקב"ה עומד כשואל נדרו, וכן הוא אומר (דברים ט, ט) "ואשב בהר" ... א"ר הונא בר אחא, שישב להתיר נדרו של יוצרו... אותה שעה אמר משה "מותר לך, מותר לך – אין כאן נדר ואין כאן שבועה", הוי, "ויחל משה" – שהפר נדרו ליוצרו, כמה דאת אמרת (במדבר ל, ג) "לא יחל דברו". א"ר שמעון בן לוי, לפיכך נקרא שמו "איש האלקים", לומר שהתיר נדר לאלקים.

לפי זה אנו מבינים עתה את דברי רש"י בסוף פרשת פנחס, מיד לפני פרשת הנדרים (במדבר ל, א ד"ה

42 על ההבדל בין מצווה דאורייתא שיש לה יסוד, בסיס ועוגן בתורה שבכתב ובין מצווה שאמנם דאורייתא היא, אולם כל מקורה הוא בתורה שבעל פה, עיין בין היתר בהרחבה בספרנו "לפשוטו של מקרא", מדור ב כולו (עמודים 225–326). נציין (בגלל הנושא שאנו עוסקים בו כעת) את הכלל שאין דורשים בקל וחומר מהלכה שהיא "הלכה למשה מסיני", כלומר שאין לה כל יסוד בטקסט של תורה שבכתב.

43 בסוגיית תפילת משה אחרי חטא העגל.

44 במשמעות "יישבע", כלומר, פועל עזר כפועל רגיל. נראה שבזה מצאנו את היסוד לדרשות חז"ל במקרים של (כגון) "אם המצא תמצא", שדרשו שהייתה התורה יכולה לכתוב "המצא המצא" או "תמצא תמצא". וקשה, הרי "המצא" כמו "השבע" הוא פועל עזר בלבד, וכיצד אפשר לכתבו פעמיים! אלא פסוקנו מלמד שגם פועל עזר יכול לתפקד כפועל רגיל, ולכן "המצא" כמו "תמצא". ועיין גם "לגר אשר בשעריך תתנה ואכלה או מכור (במקום 'תמכור') לנכרי", "ואין דבר ריק בדברי חכמים" (מהר"ל).

45 ותמוה! נכון ש"אמרת" – כלומר, הקב"ה אמר למשה בסיני במסגרת כלליה ודקדוקיה ופרטיה, אבל עדיין אין טקסט כזה, "לא יחל", אשר ממנו מדייקים "אבל אחרים מחלים". אלא כאן רואים את כוחו המיוחד של משה "לשמוע" את דבר ה' ו"לתרגמו" אל טקסט+בעל פה; במקרה דגן מלאכת ה"תרגום" עדינה ביותר, באשר (חגיגה י, א) "אמר רב יהודה אמר שמואל, רמז להתרת נדרים מן התורה, דכתיב 'לא יחל דברו' – הוא אינו מוחל, אבל אחרים מוחלים לו". לא לחינם אמרו חז"ל כי היתר נדרים (לעומת הפרת נדרים על ידי אב או בעל) הן הלכות הפורחות באוויר.

בסוגיה זו של "שמיעת" משה את דבר ה' ו"תרגומו" אל טקסט+בעל פה עיין בסוף המאמר במסגרת הדיון על אודות "הוסיף יום אחד מדעתו" – "היום כמחר".

46 רמז הקב"ה למשה, כציווי ייחשב לו!

ויאמר משה אל בני ישראל):

להפסיק הענין, דברי רבי ישמעאל, לפי שעד כאן דבריו של מקום, ופרשת נדרים מתחלת בדיבורו של משה, הוצרך להפסיק תחילה ולומר שחזר משה ואמר פרשה זו⁴⁷ לישראל. שאם לא כן, יש במשמע שלא אמר להם זו, אלא בפרשת נדרים התחיל דבריו.

ואנו תמהים, מניין ההווה אמינא שמשא לא יקיים את דבר ה' – "וידבר ה' אל משה לאמר צו את בני ישראל ואמרת אליהם את קרבני לחמי לחמי ריח ניחוחי תשמרו להקריב לי במועדו" (במדבר כה, א-ב, בתחילת פרשת הקרבנות)?! ובכלל קשה, מניין ההפרדה בין דברי ה' ובין דברי משה?! הרי משה קיבל את כל התורה מפיו של הקב"ה אליו, ומאי אולמיה של פרשת הקרבנות מפרשת הנדרים: מניין ה"סכינא חריפא" אשר תחתוך את ראשית פרשת מטות מסוף פרשת פנחס; מניין המינוח "דבריו של מקום" לעומת "דיבורו של משה"?! אתמהא! כל הענין תמוה ביותר ואינו אומר אלא דרשני [ויצוין כי מפרשי רש"י הגדולים החרישו בנושא זה (פרט לבעל "נחלת יעקב" שכתב שאיננו מביין)].

ונראה שפירושו הענין על פי דרכנו הוא שבפרשת נדרים אנו עדים לתופעה של משה הלומד תורה בדרגת "זה", היא הדרגה המבדילה אותו מכל שאר הנביאים; דווקא כאן ציינה התורה "וידבר משה... זה הדבר", ועל כך דרשו בספרי על אתר (הובא ברש"י) שמשא נתנבא ב"זה" ושאר הנביאים כ"כה". ואנו שואלים – מה ראתה תורה לדחות את הלימוד היסודי הזה, בדבר ייחודיותו של משה רבנו לעומת שאר כל הנביאים, עד סוף חומש במדבר? וכי לא היה מתאים וסביר ללמד זאת כבר בפרשת יתרו? אולם לפי דרכנו מתבהרים הדברים כמין חומר: בפרשת הנדרים מצינו את משה רבנו משתתף באופן פעיל בקביעת הלכות ומצוות התורה כמשמעו וכפשוטו! הוא זה אשר הציע לקב"ה את פרשת "ויחל" – "לא יחל", אבל אחרים מחלים. זוהי אתחלתא צנועה של משה רבנו בעצם הקביעה הסופית של תורה, והיא משמשת, אפוא, כמבוא לפעילות רחבה ביותר במסגרת "ספר תורת משה", הלוא הוא חומש דברים (עיינין פרק 3 להלן). ואם נשוב לשאלה ששאלנו, כיצד יכול משה להקשות מטקסט ("לא יחל דברו") שטרם קיבל מאת ה', אולי אפשר לתרין בדרך פשוטה על ידי דברי הרמב"ם (מצוות עשה צה – הפרת נדרים): "הכלל, שאין ראה על זה מן הכתוב, והם עליהם השלום כבר אמרו (חגיגה י, ח): היתר נדרים – פורחין באויר, ואין להם על מה שיסמוכו, אלא הקבלה אמיתית בלבדה". בין כה ובין כה, המדרש מציין כי לא היה בדעתו של הקב"ה להפעיל את מערכת התרת נדרים, כלומר לקבוע אותה כהלכה עוברת לעשייתה, עד אשר "הוריד" משה רבנו הלכה זאת מן האנרגיה של בכוח [בלעז: פוטנציאל] אל האנרגיה של תרי"ג, כמצווה המחייבת "כימי השמים על הארץ"⁴⁸.

נראה לומר שישוד זה שאנו עוסקים בו ניסחו בעל החזקוני בפירושו לסוגיית התרת נדרים, וזה לשונו (במדבר ל, ב ד"ה "וידבר משה אל ראשי המטות... לאמור זה הדבר אשר ציוה ה' ("

47 פרשת הקרבנות של המוספים.

48 על הייחודיות של היתר נדרים במסגרת תרי"ג, יש לציין כי זהו המקום היחיד שהאדם פועל בו למפרע [בלעז: רטרואקטיבית] בזמן. חידוש כזה בוודאי מסביר מדוע "שמר" הקב"ה כביכול עדיין את הענין בבית גניז, ורק הודות לזימתו של משה הסכים לכללו בין מצוותיו עובר לעשייתן [מצאנו כאלה המבארים כי אולי זוהי סמיכות הפרשיות בין "כל נדרי" ובין תשובה ביום כיפור, שהרי גם אצל תשובה מצאנו שעוקרים דבר למפרע – ואפילו משנים דבר למפרע עד כדי הפיכת עברות לזכויות!]. ואם בעברה קא עסקינן, יצוין כי בעומק סוגיית הנדרים יש משום "עברה", באשר הנודר על ידי דיבורו עובר כאילו על "בל תוסיף", כאשר אסר על עצמו דבר שהתורה התירה ("דיך במה שאסרה תורה"). הרי לפנינו המדרגה העילאית של "עברה לשמה"!

דבר זה לא נתפרש היכן נאמר⁴⁹ למושה. וכן בכמה נבואות כגון "כה אמר ה' " במכת ארבה,⁵⁰ וכגון "כה אמר ה' כחצות הלילה",⁵¹ וכגון "שימו איש חרבו על ירכו" דגבי העגל,⁵² ועוד הרבה נביאים⁵³ נתנבאו מ"כה אמר ה' ".⁵⁴ לא מצינו היכן נאמר. ועל זה אמר (ישעיהו מד, כו) "מקים דבר עבדו".

בעוד ש"מקים דבר עבדו"⁵⁵ אצל שאר הנביאים הוא בעניינים לא הלכתיים, הרי שהחזקוני קובע כי אותו יסוד חל על מצוות התרת נדרים שהיא אחת מתרי"ג מצוות דאורייתא.

ראינו, אפוא, את כוחו הרחוני של משה רבנו להשפיע על הטקסט של התורה, הן על ידי חידוש לימוד על ידי קל וחומר והן על ידי "זה הדבר" בסוגיית התרת נדרים. בזה אנו מבינים, כאמור, מדוע ציון "זה" לעומת "כה" כתוב לקראת סוף חומש במדבר ולא במתן תורה בפרשת יתרו.⁵⁶ כמעין תנא דמסייע לנו, אנו מביאים כאן מדברי הרמב"ן ריש פרשת מסעי (לג, א) ד"ה אלה מסעי:

אחרי נקמת מדין שאמר לו הקב"ה למושה "אחר תיאסף אל עמך" (לעיל לא, ב), ואחר שחלק את ארץ סיחון ועוג ובנו הערים הנוכרות (לעיל לב, לד-לח), נתן דעתו לכתוב המסעות,⁵⁷ והנה מכתב המסעות מצות השם היא⁵⁸ מן המעמים המוזכרים, או מזולתם ענין לא נתגלה לנו סודו,⁵⁹ כי "על פי ה' " דבק עם "ויכתוב משה".

וזה לשון הפסוק: "ויכתוב משה את מוצאיהם למסעיהם על פי ה' ". בעוד שראב"ע מפרש כי "על פי ה' " מוסב על "למסעיהם", הרמב"ן סבור שהוא מוסב על "ויכתוב משה". כלומר, אמנם הייתה יזמת הכתיבה שלו ("נתן לבו"), אבל הכתיבה עצמה הייתה הכתבה מפיו של הקב"ה לאוזנו.⁶⁰ ועוד הרחיק לכת בזה בעל אור החיים,⁶⁰ וזה לשונו:

- 49 על ידי הקב"ה.
 50 שמות י, ג: "ויבא משה ואהרן (עיי' במפרשים מדוע דווקא במכה זאת צוין שאהרן בא עם משה) אל פרעה, ויאמרו אליו "כה אמר ה' אלקי העברים (והרי בפסוקים א-ב אין זכר לדברים אלה) עד מתי מאנת לענות מפני, שלח עמי ויעבדוני. כי אם מאן אתה לשלח את עמי הנני מביא מחר ארבה בגבולך...".
 51 שמות יא, ד: "ויאמר משה, כה אמר ה' (רש"י: בעמדו לפני פרעה נאמרה לו נבואה זו) כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים. ומת כל בכור בארץ מצרים".
 52 שמות לב, כז: "ויאספו אליו כל בני לוי ויאמר להם כה אמר ה' אלקי ישראל, שימו איש חרבו על ירכו עברו ושובו משער לשער במחנה והרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרובו", וכבר שאל רש"י: "והיכן אמר?", והוא משיב: "זובח לאלהים יחרם (שמות כב, יט), כך שנויה במכילתא", עכ"ל רש"י.
 53 אין זה מקובל לחבר את נבואת משה אל נבואת שאר הנביאים מאז "ולא קם נביא בישראל עוד כמושה".
 54 והנה דווקא כאן, בסוגיית נדרים, העיר רש"י בעקבות הספרי על ההבדל שבין משה לשאר הנביאים: משה נתנבא ב"כה אמר ה' כחצות הלילה", והנביאים נתנבאו ב"כה אמר ה' ". מוסף עליהם משה שנתנבא בלשון "זה הדבר".
 55 רש"י ד"ה עבדו: משה. רד"ק ד"ה עבדו: ישעיהו. רבנו החזקוני מפרש "עבדו" כמוסב על משה ועל ישעיהו גם יחד.
 56 מעין זה מצינו דיון אצל מפרשי התורה בכלל, ומפרשי רש"י בפרט, בשאלה מדוע סוגיות "ודבר עם משה" (שמות לג, ט) ו"ודבר ה' אל משה פנים אל פנים" (שם פסוק יא) כתובות דווקא בסוף פרשת כי תשא (עיי' באר יצחק: "ונשאר לבאר עוד דבר אחד, מה שהקפיד רש"י ז"ל לבאר הענין הזה רק כאן בפסוקים הללו, כאשר כבר בא הפעל הזה – "ודבר" – אצל הש"י בספר זה בפרשיות הקודמין, וידבר ה' אל משה" פעמים רבות". כן דנים מדוע סוגיית "וישמע את הקול לדבר (מ"מ הרוקח דל"ת דגושה) אליו" נדחתה עד לסוף פרשת נשא (במדבר ז, טז), כאשר דרגה זאת הייתה מיוחדת אליו מאז מתן תורה.
 57 הרי שוב יזמת משה בעניין כתיבת פרשה בתורה שבכתב.
 58 ואיך אפשר לייחס זאת אל משה.
 59 ואין לנו עסק בנסתרות.
 60 במדבר לג, ב ד"ה ויכתוב משה את מוצאיהם וגו'.
 61 ועיי' שם בהרחבה, כי ראויים הדברים לקדוש שכתבם.

ונראה כי הכתוב נתכוון להודיענו סדר כתיבת המסעות שלא נכתבו ביום אחד, אלא על זה הסדר שמושה התחיל לכתוב בפנקסו במצות המלך⁶² מיום שיצאו ממצרים. על זה הדרך: יום שיצאו ממצרים כתוב פסוק "ויסעו בני ישראל מרעמסס..." כשנסעו מסוכות כתב⁶³ פסוק: "ויסעו מסוכות ויחנו..." וכן על זה הדרך היה כתוב כל מסעו בזמנו עד שהגיעו לערבות מואב. ואחר כך אמר ה' אליו⁶⁴ שישדרם בתורה כדרך שהיו כתובים אצלו...

כלומר, עד כה היה לכתביה דין קדושת תורה, ואילו אחרי שסדרם בתורה על פי הכתבתו של הקב"ה היה לכתביה דין קדושת ספר תורה, כאשר הטקסט נלמד בשבעים פנים של תורה,⁶⁵ וזאת התורה לא תהא מוחלפת.

חומש דברים (ספר תורת משה)

אנו עוברים עתה לעיין במקורות⁶⁶ אשר (בהשקפה ראשונה) נראה שהם מבחינים אבחנה מהותית בין משנה תורה ובין החומשים הראשונים, ואף מתייחסים אל חומש דברים כאל חומש שלמשה רבנו הייתה יד בעצם קביעת הטקסט שלו,⁶⁷ והרי חלק קטן מן הרשימה הארוכה לפי קוצר ידנו.

1. מגילה לא, ב

אמר אביי, לא שנו⁶⁸ אלא בקללות שבתורת כהנים, אבל קללות שבמשנה תורה – פוסק. מאי טעמא? הללו בלשון רבים אמורות ומשה מפי הגבורה אמרן, והללו בלשון יחיד אמורות ומשה מפי עצמו אמרן.⁶⁹

2. בבא בתרא פח, ב

אמר רבי לוי: בוא וראה שלא כמידת הקב"ה מידת בשר ודם. הקב"ה ברך ישראל בעשרים ושתים וקללן בשמונה... ואילו משה רבינו ברכן בשמונה וקללן בעשרים ושתים. ברכן בשמונה מ"ו והיה אם

62 הרי "שני דינים" – כתיבת משה בפנקסו (ולא בספר תורה) בציווי יתברך (הוא "דין" ראשון).

63 "בפנקסו במצות המלך".

64 כאן בסוף כתיבת חומש במדבר – הוא "דין" שני.

65 על פי דברי הרמב"ן, הקדמה לתורה בעניין "שמותיו של הקב"ה".

66 לפי הסדר: הז"ל – ראשונים – אחרונים. אנו מביאים כאן רק "נציגים" בודדים משלוש התקופות הללו, כאשר יש עוד עשרות מקורות דומים המאשימים את היסוד הזה.

67 כאן יש מקום להעיר שבשלב מסוים של לימוד תורה (אולי כבר בכיתות העליונות של בית הספר התיכון) יש להשתחרר (בלשון המעטה) מן הדקלום המסורתי האומר שחומש דברים נקרא "משנה תורה" משום "שמושה חזר על כל התורה" (או ניסוחים מניסוחים שונים). אחת ולתמיד יהא ברור לנו שבעיית חומש דברים (וכפי שנראה להלן יש כאן בעיה שצריכים להתמודד עמה ולפתור אותה) אינה סוגי המצוות או כמות המצוות שבתוכו (החלוקה המשולשת של הרמב"ן ידועה היטב), הרי משה רבנו "חזר" על כל התורה פעמים אין ספור במשך ארבעים שנות שהותם במדבר! לא בגלל זה ייקרא החומש "משנה תורה"! הנושא הלימודי המרכזי בחומש דברים הוא שלמעלה ממאה וחמישים מצוות שבתוכו, שעד כאן היו ידועות למשה במסגרת תורה שבעל פה, עברו עתה את שלב ה"הכתבה". כתוצאה מכך יש לנו טקסט חדש של חומש עם ביאור של תורה שבעל פה. השאלה המרכזית בכל לימוד של חומש דברים היא מה ראה הקב"ה דווקא בסוף ימיו של משה לקחת קבוצה לא אחידה (בלעז: לא הומוגנית) של מצוות שבעל פה ולהפכן למתכונת החדשה של תורה שבכתב + בעל פה, וזאת שלוששים ושמונה שנים אחרי התהליך הקודם באוהל מועד. בד בבד עם שאלה זאת, אנו שואלים: מהו מקומו של אדון הנביאים בתהליך זה.

68 שאין מפסיקים בקללות בקריאת התורה.

69 וקשה לא להזדקק מלשון הרמב"ם ה' תשובה ג, ח: "אם אמר משה מפי עצמו אמרו – הרי זה כופר בתורה".

שמוע תשמע" עד "לעבדם" (דברים כח, א-יד), וקללן בעשרים ושתיים מ"והיה אם לא תשמע" עד "ואין קונה" (שם פסוקים טו-סח).⁷⁰

3. פסחים נו, א

דאמר רשב"ל: "ויקרא יעקב אל בניו ויאמר האספו ואגידה לכם" (בראשית מט, א) – ביקש יעקב לגלות לבניו קץ הימין, ונסתלקה ממנו שכינה. אמר: שמא חס ושלום יש במטתי פסול, כאברהם שיצא ממנו ישמעאל, ואבי שיצא ממנו עשו. אמרו לו בניו: "שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד". אמרו, כשם שאין בלבך אלא אחד, כך אין בליבנו אלא אחד. באותה שעה פתח יעקב אבינו ואמר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". אמרי רבנן היכי נעביד? נאמרוהו? לא אמרו משה רבינו,⁷¹ לא נאמרוהו – אמרו יעקב. התקינו שיהו אומרים אותו בחשאי.

4. רמב"ן לדברים א, א ד"ה אלה הדברים

וטעם "הואיל משה (באר את התורה הזאת לאמור)", שרצה לכאר להם את התורה. והזכיר כן להודיע כי מעצמו ראה לעשות כן, ולא צוהו השם בזה, מלשון (שופטים יט, 1) "הואל נא ולין", (יהושע ז, 1) "ולו הואלנו ונשב", וכן רבים.⁷²

5. אור החיים דברים ה, טו ד"ה וזכרת (כי עבד היית)

הם דברי משה.

6. אור החיים שם ה, יח ד"ה את הדברים האלה

ולא אמר "כל", כי יש מהדברים האמורים⁷³ שלא דברם ה' כגון מאמר "כאשר צוך" (פסוק טו), גם מאמר "וזכרת".

70 הרי שוב מופיע משה רבנו כאילו "המחבר" של סגנון הכתיבה בחומש דברים. אמנם בשני מקורות אלה יש מקום "לתרין" ולומר שמושה אמר בתורה שבעל פה, ואת תוכן דבריו הביא הקב"ה בתורה שבכתב, כשם שהביא בלשון התורה כל דיבור ישיר של אלה אשר דיברו ואמרו (החל באדם הראשון ועד למשה רבנו). אולם כפי שנראה להלן, אין זה פותר את הבעיה של יתר המקורות בנדון. ועוד קשה, מדוע רק מה ש"אמר" משה בסוף ארבעים שנה נהפך לטקסט, ולא כל אשר "אמר" במשך כל שנות תקופת המדבר.

71 ופלא הלשון! והרי משה כן אמר "שמע ישראל", הרי זה פסוק בחומש דברים אשר הגיע "מפיו של הקב"ה לאזנו של משה", כאשר "הקב"ה אומר ומשה כותב"!

72 ודברי הרמב"ן תמוהים ואומרים דרשני. הרי אחר שקבע הרמב"ן ש"זה אמת וברור... מפיו של הקב"ה לאזנו של משה", מה נתחדש לנו בזה ש"מעצמו ראה לעשות כן". לעשות מה?! "לכאר להם את התורה" – אם מדובר על תורה שבעל פה, הרי מאז מתן תורה דרך אוהל מועד ועד יום מותו עוסק משה בכיאר התורה אל ראשי בני ישראל ואל בני ישראל (גמרא מפורשת בעירובין נד, ב, הובאה על ידי רש"י בשמות לד, לא: "תנו רבנן, כיצד סדר המשנה? משה היה לומד מפיו הגבורה. נכנס אהרן – שנה לו משה פרקו... נמצא ביד כל העם (פעם) אחת, ביד הזקנים שתיים, ביד בני אהרן שלש, ביד אהרן ארבע" (עכ"ל הגמרא)]. אם כן מה אתא לאשמועינן שמושה מעצמו בא ללמד תורה ולבארה, ומה חידוש בזה ש"לא צוהו השם בזה"? הרי משה מצווה ועושה מהר סיני ללמד תורה! בעל כורחנו לומר שכאן מדובר על תהליך שהיה פרי יזמתו של משה, ושלא נצטווה בו מפי השם. אנו מבקשים לומר כי אותו תהליך היה הפיכת עוד מגילה של משה של תורה שבעל פה אל מתכונתה הסופית של בכתב + בעל פה. יזמה זאת הייתה "מעצמו", ושלא כמו בסיני ובאוהל מועד כאן לא נצטווה משה על כך.

73 בעשרת הדיברות שאליהם מתייחס פסוק זה.

אם כן, כתוב אצל חז"ל ושנוי אצל הראשונים ומשולש אצל האחרונים, שלמשה רבנו היה חלק מסוים בהכנת הטקסט של חומש דברים. נכון שהדובר הראשי והבלעדי בחומש דברים הוא משה רבנו ("והואיל משה באר"), אבל לא נוכל לפתור את הבעיה או להיפטר ממנה על ידי כך שנאמר שהטקסט של חומש דברים הוא הכתב אשר רשם ("מפיו של הקב"ה") את דיבורו בעל פה, כמו כל דיבור ישיר (= דיבור בני האדם) בתורה. זה אינו! כי דיבור ישיר בתורה אינו סטנוגרמה או הקלטה של הנאמר בעל פה, ויבואו כל אלה ש"דיברו" בתורה (כגון נח, אבימלך, פרעה, שר המשקים ועוד) וויכחו שאין כאן סטנוגרמה או הקלטה. לדוגמה, שר המשקים "אמר" (בראשית מא, יב): "ושם אתנו נער עברי עבד לשר הטבחים". ברור שאין זו סטנוגרמה של דבריו – וכי יעלה על הדעת ששר המשקים הגיע לדרגה כזאת שכל אות ואות בלשונו ראוייה באשר היא להירשם בנצח של תורה?! אלא פירוש הדבר, שהטקסט הזה של שבע מילים שהן עשרים ושש אותיות כולל בתוכו את כל מה שהקב"ה ביקש ללמד אותנו על אודות אותה סיטואציה. לדוגמה: הפשט ילמד את התוכן הכללי של נאומי; המדרש ילמד את הטון הכללי של הדברים; הרמזו אולי ילמד את המחשבות מתחת לסף הכרתו של אותו מצרי כפוי טובה, שהוא עצמו לא חש בהן, והסוד ילמד – אבל אין לנו עסק בנסתרות. כך דרכה של תורה שבכתב. הוא הדין והיא המידה ביחס לכל דיבור ישיר בתורה, של האבות ואפילו של משה רבנו עצמו. לא כך דיבורו בחומש דברים. אילו הייתה הכוונה לומר ש"משה" מעצמו" לימד בעל פה את התורה שבעל פה שקיבל מסיני, ואחר כך הביא הקב"ה את התוכן בטקסט של הכתוב, כמו אצל פרעה או האבות, הרי בזה אנו נתקלים בשתי קושיות שאין להן פתרון: (א) במה זה שונה, אפוא, מכל דיבור ישיר שבתורה, ומדוע מייחסים את החומש למשה דווקא (ולא את פרשת מקץ לפרעה!); (ב) כאן (על פי רוב) בהלכות קא עסקינן, אותן ההלכות שקיבל מסיני. במה השתנו מזמן שמיעתן בסיני לזמן אמירתן בערבות מואב, להצדיק את קריאתן על שם משה רבנו?

ואמנם מובא בשם החתם סופר:⁷⁴

משה רבינו נתן אל ליבו לומר כל משנה תורה, כמו שהיא כתובה לפנינו, בלשון עצמו, ולא צוהו ה', ואז בראש חודש שבט, כשעמד לומר דברים המסודרים, דברה שכינה מתוך גרונו כל אותם הדברים בלשונו⁷⁵ ממשי, ולא שינה הקב"ה מלשונו שסידר לעצמו.

גם המהר"ל (תפארת ישראל פרק מג ד"ה וקודם) מתייחס לבעיה שלנו, ודבריו יכולים אולי לשמש בסיס ויסוד לדברי החתם סופר:

ראוי לך לדעת ההפרש בין משנה תורה... ובין שאר התורה... התורה... יש בה שתי בחינות... מצד נותן התורה... מצד ישראל המקבלים תורה... בכל דיבור שהיה מדבר משה היה השם יתברך שם הדיבור בפיו. אבל משנה תורה היה משה מדבר מעצמו.

74 ד"ה ויהי בארבעים. שנת תקי"פ, מהדורת שטרן, מובא גם ב"אור גדליה" של הגאון הרב גדליה שור ז"ל בהקדמה לדברים, שם כתב אותו גאון ז"ל: "סדרנו קצת ממה שראינו בענין המהות של משנה תורה, כי הדברים סתומים מאד...". עוד ביאר הרב שור שבמילה "אלה הדברים" אנו שומעים את לשון הרבים של דרגת משה שהיא – "זה" לעומת "כה".

75 של משה רבנו.

סיכום

הרי החוט המשולש אשר לא במהרה יינתק. תרומת משה לטקסט של חמישה חומשי תורה היא: (א) לימוד הטקסט על ידי קל וחומר – דבר אשר שינה את הטקסט על ידי הצורך ב"תלמוד לומר". (ב) הוספת דין התרת נדרים. (ג) הוספת חומש שלם, הוא ספר דברים, הוא "ספר תורת משה". אולם לפני שנחזור לעצם הצדקת דברי הנביא מלאכי ("זכרו תורת משה עבדי") עלינו להתייחס לאותה סוגיה שהזכרנו למעלה, והיא "הוסיף יום אחד מדעתו".

אנו שואלים שתי שאלות אשר לתמונה לא מצינו ששואלים אותן מפרשי הגמרא. הראשונה: מה צורך ראה משה רבנו ללמוד את גזר ה' ולשנות את תוכנו מדין "היום ומחר" אל דין "מחר ומחרתיים"? השנייה: אפילו אם נשכיל להבין את כוונתו ומגמתו בשאלה הראשונה, כיצד פירש משה רבנו "היום ומחר" בהיקש "היום כמחר"? הרי משה רק שמע את דבר ה' ולא קיבל ממנו טקסט זה שיש לנו היום. והרי לימוד היקש הוא לימוד טקסטואלי, ולכאורה לימוד זה אינו שייך אצל דברים ששומעים!

ונשיב על ראשון ראשון: דבר ה' "וקידשתם היום ומחר" נאמר למשה רבנו ביום ד' בסיוון לקראת מתן תורה ביום ו' סיוון. על פי שיטה זו של רש"י⁷⁶ יוצא שבני ישראל הביעו את נכונותם לקבל על עצמם את כל אשר יצווה אותם ה' על ידי משה, עוד לפני שהיה להם מושג⁷⁷ על מה ש"מצפה להם".⁷⁸ סבור היה, אפוא, משה רבנו כי בעצם קבלת "נעשה ונשמע" יש לתת להם כבר דין בני ישראל ויצאו לגמרי מדין בני נח. כידוע, דין בני נח הוא "יום ולילה לא ישבותו" (בראשית ח, כב) – הלילה הולך אחר היום, ואילו לבני ישראל הדין הוא "ויהי ערב ויהי בקר"⁷⁹ (שם א, ה). טען, אפוא, משה רבנו שיש לפרש שם את המילים שהוא שמע, דהיינו "יום ולילה", על פי דין בני ישראל.⁸⁰ כלומר, בקשתו מאת הקב"ה הייתה להחשיב את ה"נעשה ונשמע" כעצם קבלת התורה. לכן, מרגע זה דין בני ישראל יש להם – והסכים הקב"ה על ידו. אשר לקושיה השנייה שמשה שמע את הדברים ולא ראה אותם בטקסט, ואיך אפשר ללמוד היקש? נראה שלפי מה שכתבנו בסוגיית חומש דברים גם פרשה זאת של "היום כמחר" אתי שפיר. הרי דרגתו של משה רבנו הייתה גבוהה כזאת שידע לחלק את תוכן דברי ה' בין החלק שלו הניתן להיכתב ובין החלק השני שאמנם דאורייתא הוא, אבל לדרגת וקדושת טקסט⁸¹ לא הגיע.

לאור כל אשר ביארנו לעיל על אודות שלושת התחומים שבהם תרם משה רבנו תרומה מיוחדת וייחודית לתורה שקיבלנו בסני – אוהל מועד – ערבות מואב, אנו חוזרים לבאר את דבריו האחרונים של הנביא האחרון אשר כתב "זכרו תורת משה עבדי, אשר ציויתי אותה בחורב על כל ישראל חוקים

76 שמות כד, א ד"ה ואל משה אמר עלה: "פרשה זו נאמרה קודם עשרת הדברות ובד' בניסן נאמרה לו 'עלה' " (עכ"ל). הרי ש"נעשה ונשמע" (שם פסוק ז) נאמר על ידי בני ישראל קודם מתן תורה בכמה ימים. לימוד זה של רש"י על "אמר" לעומת "ויאמר" היא על פי שיטתו העקבית שעבר פשוט בקרא (לעומת עתיד בתוספת וי"ו ההיפוך) מציין עבר מוקדם. כך מפרש רש"י החל בבראשית ד, א (והאדם ידע), וגם בחלק ההלכתי של התורה, כגון במדבר ה, יד ד"ה ועבר עליו (רוח הקנאה): "קודם לסתירה". ועיין בזה בהרחבה בספרנו "פשוטו של מקרא" מדור ד פרק 1 (א).

77 פרט למצוות שבת שקיבלו במרה, ופרט למצוות הכתובות בפרשת בא פרקים יב-יג.

78 ועל זה אמרו חז"ל "עמא פזיזא דקדמתו פומייכו לאודניכו" (שבת פח, א).

79 שהוא הדין המקורי של הבריאח לפני חטא המבול. דין זה של "בראשית" שייך, אפוא, לעם ישראל באשר הם מקיימים את הבריאח ("בראשית" – בשביל ישראל הנקראים ראשית, רש"י) ונותנים לה זכות קיום.

80 והרי חלק מן "היום" כבר עבר ואינו, כך ש"היום" כפשוטו לא יתקיים במלואו.

81 וכבר הערנו לעיל כי אבחנה זאת היא סוגיה מרכזית בהבנת קדושת פשוטו של מקרא, ועסקנו בה בהרחבה יתרה בספרנו "פשוטו של מקרא", מדור א על כל פרקיו.

ומשפטים". כבר לימדונו חז"ל⁸²: "מכאן שאין הנביא רשאי לחדש דבר מעתה". וקשה, הרי ראינו שמושה כן חידש תורה אחרי סוף חומש ויקרא, הן במצוות התרת נדרים והן בעצם כתיבת מאה וחמישים המצוות בתרי"ג בחומש דברים. לכן בא אחרון הנביאים בסוף דבריו להבהיר (ולא להזהיר) כי בכל ספרי הנביאים שנכתבו עד לתקופתו⁸³ אין אה ורע לפועלו של משה רבנו. משה זכה לתרום לתורה שבכתב, שסימן ההיכר שלה הוא נצח. שאר הנביאים לא חידשו דבר בדרגה של נצח כי אם בדרגה של דורות. והרי "דורות" לעומת "נצח" שווה ל"שעה" לעומת "דורות",⁸⁴ ועל פי זה לימדונו חז"ל כי לעתיד לבוא "עתידין ליבטל".⁸⁵ בזה אנו מבינים את סמיכות הפסוקים "זכרו תורת משה" אל "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא". פירושו: הנביא מלאכי מצהיר כי רק תורת משה היא נצחית ואילו דברי כל שאר הנביאים נכתבו לדורות בלבד. הוא מוחזק את דבריו על ידי התייחסות מיידית אל "היום הגדול", דהיינו לעתיד לבוא, כאשר אז הרי ייבטלו כל ספרי הנביאים ואילו "תורת משה" היא לנצח נצחים.

82 שבת קד, א על יסוד ויקרא כז, לד: "אלה המצוות אשר צוה ה' את משה...".

83 ורק נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה (מגילה יד, א).

84 ועיין בזה בספרנו "קדושת פשוטו של מקרא", פרשת אחרי מות.

85 ירושלמי מגילה א, ה: ה' ר' יוחנן אמר: הנביאים והכתובים עתידים ליבטל, וחמישה חומשי תורה אין עתידין ליבטל. רשב"ל אמר, אף מגילת אסתר והלכות אין עתידין ליבטל... "וכן רמב"ם הלכות מגילה ב, יח: "כל ספרי הנביאים וכל הכתובים עתידים ליבטל לימות המשיח – חוץ ממגילת אסתר...".